

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13

ERZURUM 1997

A.Ü.İ.F.D.
S.İ.D. yıl: 97. 5.

EL-HİLLİ'NİN DOKTRİNİNDE SÜNNİLİĞİN ELEŞTİRİSİ*

Yazan: Henri LAOUST

Çeviren: Dr. M. Saffet SARIKAYA

el-Hillî'nin Eğitimi ve Eserleri

İran ve Irak İhvanlıları'nın ilk dönemlerinde yaşadığına göre nisbeten muahhar bir müellif olan, fakat çalışmalarının çokluğu, ciddi bir referans olan otoritesiyle de ekolünü en iyi temsil eden şahsiyetlerden birisi olarak kabul edilen el-Allâme el-Hillî (ö. 726/1325)'nin İsnâaşeriyye kültüründeki yeri malumdur¹.

Felsefî ve ilmi eserlerinin, Bağdat'ın Moğollar tarafından işgali esnasındaki rolünü unutturmadığı Nasîru'd-dîn et-Tûsî (ö. 672/1270)'nin doğrudan öğrencisi olan el-Hillî, Büveyhîler çağı²

* Bu makalenin varlığından haberdar eden ve temininde yardımcı olan kıymetli Hocam Prof. Dr. Emrullah YÜKSEL'e teşekkürü bir borç bilirim.

¹ Bu makale "Revue des Etudes Islamiques", c. XXXIV, 1966'dan çevirilmiştir. Makalenin aslında dipnot kullanılmamış, el-Hillî'nin analiz edilen eseriyle ilgili sayfalar metin içinde parentez içinde verilmiştir. Bundan sonra tercümede yer alacak dipnotlar tarafımızdan ilave edilmiştir.

² Tam adı Cemâlu'd-Dîn el-Hasan b. Yusuf ibnu'l-Mutahhar el-Hillî'dir. "Allâme" lakabı ile tanınır. Doğduğu yer olan Bağdat-Kûfe arasında, Fırat nehri üzerinde bulunan el-Hille'ye nisbet edilir. özellikle İslam Hukukunda temeyyüz eden el-Hillî'nin pek çok te'lifati vardır. GAL'de kırktan fazla eseri zikredilir. En önemli eserleri arasında; Şîa ulemasının ihtilaf ettikleri fûru' meselelerini açıklayan Muhtelifü's-Şîa, Hz. Ali'nin imametini isbatlayan ve muhalif delilleri reddeden el-Elfeyn fi Mes'eleli İmâmeti Emîri'l-Mü'minin, Minhâcu'l-Kerâme, Nazmu'l-Berâhîn fi Usûlu'd-Dîn, Menâhicü'l-Yakîn fi Usûlü'd-Dîn, Tezkiretü'l-Fukahâ, Tahriru'l-Ahkâm gibi eserleri sayılır. Bunların yanında çeşitli konulara dair risâleler, bazı eserlere yapılan şerh ve haşiyeleri de mevcuttur. Bk., Brokelman, GAL, II/211-212; Allâme Agabuzurg, ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi's-Şîa, muhtelif ciltleri; Fiğlalı, E.R., İmâmiyye Şîası, İstanbul, 1984, 184.

büyük teorisyenlerinin biçimlendirdiği Şii düşüncesi mirasına konmuştur.

Hiç kuşkusuz o, İmam Ali'ye atfedilen Nehcül-Belâğa'nın derleyicisi Şerif er-Râzî, Eş'ariliğin büyük düşmanı Şeyh el-Müfid, Mutezîli Kadı Abdu'l-Cebbar'ın politik görüşlerini Kitâbu's-Şâfi'sinde reddeden Seyyid el-Murtazâ, tarihi ve akidevi çalışmalarıyla İmâmiyye tarihinde en zengin çağı tamamlayan Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi kimselere çok şey borçludur.

İbni Sînâ ve Sühreverdî Maktûl'ün eserlerine derin vukufiyetine rağmen, hocasının aksine hiç bir zaman filozof olmayan; doktrininde tasavvufa yer ayırmış olmasına rağmen kendisi dikkat çekmiyen bir sûfi olan el-Hillî, her şeyden önce kelamcı, ve aynı zamanda bütün usûl ve fîrû' problemleri ile ilgilenen bir fıkıhçıdır. Onun fıkha yönelişi, usûl ve fîrû'a hasredilmiş terimleri yeniden ele almak içindir. O, Şiîliğin bio-bibliyografik tarihiyle meşgul olduğu gibi, tefsir ve hadis ile de meşgul oldu. Hayranları ona ma'kûl (akledilen) ve menkûl (nakledilen)ü tamamen yerine yerleştirerek İsnâaşeriyye doktrinini düzenlemesindeki konumu ilibariyle, hem ahbârî hem de usûlî³

³ Bûveyhîler (334-447/945-1055), Ebû Şucâ Bûveyh tarafından kurulmuş bir hanedandır. Ebû Şucâ'nın oğulları şîilîği benimsemişler ve korumuşlardır. Bu dönemde Abbâsî halifeleri yetkilerini kullanmaktan aciz hale gelmişlerdir. Tuğrul Bey'in 447-1055'de Bağdat'a girmesiyle Bûveyhîlerin hakimiyeti sona ermiştir.

İsnâaşeriyye şîilîğinin mezhep esasları bu dönemde tedvin edilmiştir. Bu cümleden olarak el-Kütüb-ü Erbea' denilen dört hadis kaynağından üçü bu döneme aittir. Bu temel eserlerin ilki Bûveyhîlerden önce yazılan Muhammed b. Yakub el-Küleynî (ö. 329/939)'nin el-Kâfî'si; diğerleri ise, Muhammed b. el-Hüseyn b. Musa b. Bâbüveyh (ö. 381/991)'in Kitâbu Men Lâ Yahzuruhu'l-Fakîh'i; Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (ö. 460/1068)'nin Kitâbu'l-İstîbsâr Mâ'htelege fîhi Mine'l-Ahbâr ve Kitâbu Tehzîb'l-Ahkâm'ıdır.

Bununla birlikte bu dönemde yaşayan eş-Şeyh el-Müfid (ö. 413/1023)'in Kitâbu'l-İrşâd, Kitâbu Evâil'l-Makâlât, Tashîhu'l-İtikâd'; Şerif er-Râzî'nin Nehcül-Belâğa derlemesi; Şerif el-Murtazâ (ö.436/1045)'nin Kitâbu'l-Emâlî adlı eserleri

tarafı olarak layık olduğu değeri verirler.

Onun eserleri çok çeşitli ve dolgundur. Bunlar arasında İbni Sînâ'nın Şifâ ve İşârât şerhleri, Sühreverdî'nin Kitâbu'l-İşrâk şerhi, itikâdî apolojetik eserleri, fikhî el kitapları, özellikle fukahânın ihtilafları üzerine bir inceleme -ki herkesin otorite kabul ettiği ve pek çok şerhi bulunan bir eserdir- bulunur. Bu eserler içinde apolojetik ve polemik, özel bir değeri haiz eseri, Minhâcu'l-Kerâme fî Ma'rifeti'-'İmâmê'dir⁴. Sultanlığı esnasında İmâmiyye Şüliğini resmî mezhep olarak kabul eden Moğol İlhanlı Sultanı Olcaytu Hudâbende'nin isteğiyle veya onun şerefine yazılmış Minhâcu'l-Kerâme, herşeyden önce tamamen sert bir Sünnilik eleştirisi olarak bütün inanç problemini ortaya koyan bir çerçeveye imâmet teorisine tahsis

bilinen önemli İmamiyye kaynaklarıdır. Bu konuda daha fazla bilgi için bk., Laoust, H., *Les Shîismes dans l'Islam*, Paris, 1965, 163-173; İA, "Büveyhiler" md., II/ 180-182; DİA, "Büveyhiler" md., VI/ 497-500; Brunschwig, R., "Les Usûl al-Fıqh İmâmites a Leur Stade Ancien (X et XI siècles)", *Le Shîisme Imâmite*, Paris, 1970, 204.

İmamet hakkındaki on bölümlük bu esere el-Bâbu'l-Hâdî Aşer başlığı ile bir bölüm daha eklenmiştir. Eser H. 1294'de müstakil, H. 1298'de el-Elfeyn'in hâmişinde olmak üzere iki defa İran'da yayınlandı. Keşfu'z-Zünûn'da ve bazı rivayetlerde Minhâcu's-Selâme adıyla geçer. Mukaddimesi ile beraber altı kısımdır. Mukaddimedeki kitabın yazılış sebebi, gayesi, ele alınacak konular belirtilir. İlk bölüm, muhtelif mezheplere göre imâmet; ikincisi, imâmet konusunda imâmiyye'ye uymanın zaruretini; üçüncüsü, Hz. Ali'nin imâmetinin delilleri; dördüncüsü, oniki imam; beşincisi, Hz. Osman'ın hilafetinin geçersizliği hakkındadır. Bk., Agabuzurg, ez-Zerîa, XXIII/182; M. R. Sâlim, Minhâcu's-Sünne Mukaddimesi, I/99-105; Fiğlalı, İmâmiyye Şîası, 184-185.

Buhârî, Humus, I, Meğâzî, 14, 37; Müslim, Cihad, 49-52.

el-Küleynî, el-Kâfî fî Usûlu'd-Dîn, Tahran, 1388, I/294.

⁴ Ahbârî-Usûlî; izleri V-VI. hicri asırlara dayanan İsnâaşeriyye fırkası içindeki bölünmedir. Umumiyetle fikhî hükümlerde nakle dayananlar Ahbârî, istinad edenler ise usûlî diye kabul edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk., Çağatay, N.- Çubukçu, İ.A., İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara, 1965, 59-60; Fiğlalı, E.R., Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri, 4. baskı, Ankara, 1990, 324 vd.

edilmiştir. İbni Teymiye Minhâcu's-Sünne'sinde bu esere karşı uzun ve mühim bir reddiye yazmıştır⁵.

İmâmet Teorisi ve Sünniliğin Eleştirisi

İsnâaşeriyye ve İsmâiliyye'de görüldüğü gibi el-Hillî'nin doktrininde de, imamet teorisi, onun tevhid, ahiret ve ahlâki görüşleri içinde geniş ölçüde mühim, merkezî bir yer kaplar. Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadiste: "Her kim zamanın imamını tanımadan ölürse cahiliyye çağında ölmüş gibidir"⁶, buyrulur. Yani dinsiz veya kafir ölmüştür. imamda bulunması icab eden olağanüstü nitelikler, sistemin ona yüklediği hem dîni hem de siyasî işlevinden kaynaklanır.

İmamın, vahyin naklini ve toplumun idaresini üstlenen kanun koyucu Peygamber gibi günahsız ve hatasız, yani mâsum olması gerekir. el-Hillî'de ismet sıfatının gerekliliğini oluşturan deliller, hukûkî çizgiden Fârâbî ve İhvân-ı Sâfâ'nın siyaset felsefesine doğru kayar: insan, tabiatı icabı sosyal canlıdır, ihtiyaçlarının çokluğu ve toplum hayatının dışında onları yerine getirmedeki yetersizliği sebebiyle yaşayamaz. Fakat insanın başkasına yardım etme ihtiyacı, onun egoizmi ve tamahkarlığı ile yönlendirilmişse, diğerlerinin sahip olduğu şeyleri ellerinden almaya can atar ve onları tahakkümü ve

⁵ İbni Hanbel, III, 446; Müslim, Emâret, 13.

⁶ Ebu'l-Abbas Takıyyu'd-Dîn Ahmed b. Abdu'l-Halim ibni Teymiye (728/1327)'nin bu eserinin tam adı Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakzı Kelâmu's-Şîa ve'l-Kaderiyye'dir. Eserin bir çok yazma nüshası ve baskısı vardır. Son olarak Dr. M. Reşad Sâlim tarafından on dört değişik yazma ve basılmış nüshanın tahkiki ile dokuz cilt olarak 1989'da yayınlanmıştır. İmâmet konusunun yanında diğer bütün kelâmî konulara yer verilmiş, Şîa ve Mu'tezile reddedilmiş, Sünnî görüş tazhîh edilmiştir. ez-Zerîa'da, İbni Teymiye'nin reddiyesinde, iftira ve suçlamaların ifrata vardığını, hatta bazı Sünnî alimlerden İbni Teymiye'yi kınayıp tenkit ettiklerini belirttikten sonra, onun mezkur eserine iki reddiye yazıldığını ilave eder: Seyyid Sirâcu'd-Dîn el-Hasan b. İsâ el-Yemânî'nin İkmâlu'l-Minne'si ve Seyyid Mehdî el-Kâzımî'nin Minhâcu's-Şîa'sı, bk., ez-Zerîa, XXIII/182.

idaresi altına almanın yollarını araştırır. İnsanın insanın kurdu olduğu yerde bu tabii rekabet, sürekli bir kavga ve anarşi sebebidir; ve yargı gücünde olduğu kadar idareciliğinde de mâsum olan bir imamın hakemliği olmadan, devamlı olarak hukukun suistimal edilmesine neden olacaktır. İşte, kişilerin haklarını ve Tanrı tarafından tanzim edilmiş meşrû cezaları -hudûd- etkili biçimde koruyabilecek, toplumda barış ve düzenin kefilisi bu cezaların uygulanması için, gerekli olabilecek ilk şart budur.

İsmet gibi aslî bir vasfa sahip olan imamın, ilahî nitelikte bir metin (mensûs aleyh) tarafından belirlenmiş ve seçilmiş olması gerekir: Bir Kur'an ayeti, bir Peygamber sözü veya önceki imamın vasiyyeti. Mutezile ve Sünniliğin kabul ettiği gibi, seçim yolu ile, bir insanın tayini, sadece keyfi bir tayin olacaktır. Gerçekten de, bazı kişilerin seçilmesi ve topluma benimsetilmesi meselesinde, niçin diğerlerinden ayrıcalıklı ve daha nitelikli olabileceği anlaşılmalıdır. Diğer taraftan seçim usulü neredeyse sadece ictimâî birliğe ve barışa zarar verici olabilecek, bir rekabet ve parti ruhuna sürüklenebilecektir (III, 266). Nübüvvet müessesesiyle, tebliğci ve kanun koyucu Peygamberler göndermekle, insanlığa yol gösteren Allah, nebevî misyonu imamların seçilmesiyle tamamlar.

İmam Peygamberin ölümünden ve vahyin kesilmesinden sonra ortaya çıkan bütün özel durumlarda Kur'an ve Sünnet'in yetersiz kalışı sebebiyle Şeriat'ın koruyucusu (hâfızu's-Şerî'a) ve yorumcusudur. Sünnilikteki gibi meşrû bir statü üzerinde hukukçuların birleşmesi olarak anlaşılan icmaî, bu şekliyle bir delil değerine sahip değildir. Mutezili en-Nazzâm'ın da içinde bulunduğu bir topluluk, ulemanın bir hata üzerinde uzlaşabildiğini belirtmiş olarak kabul edilirler. el-Hilli'ye göre, günahsız ve hatasız imamın etrafında oy birliğiyle ulaşılan icmaî, tek muteber icma'dır. Re'y veya kıyas da, ilahî olarak düzenlenmiş Şeriat'te, keyfî ve sübjektif bir faktörü ihtiva edecek nitelikte bir delil olduğu için reddedilir. Diğer bir

ifadeyle imam, vahyin kesilmesinden itibaren Allah ile kul arasında zorunlu vasıtaadır; zamanın imamını tanımak, ona itaat etmek, velâyeti ona hasretmek gerekir; onsuz vahyin müsaade ettiği te'villeri kabul etmek değersiz kalır. öyleyse Allah'a ulaşmak için en emin yol imamdır.

Şu halde imam, zamanındaki insanların en "efdal"i olmalıdır. Toplumun en üstün rehberini, "efdal"i var iken "mefdûl"den seçmek, akla ve Kitâbi geleneğe aykırıdır. Allah Kur'an'da şöyle buyuruyor: "De ki, ama Allah gerçeğe erıştırir. Gerçeğe erıştiren mi, yoksa birisi götürmezse gidemiyen mi uyulmaya daha layıktır" (KK, X/35).

Bu belirleyici özellikler, el-Hillî'nin görüşlerinin sonunda ifade ettiği gibi, imamların soyunda bulunur, onlardan ilki Ali b. Ebî Tâlib'dir. Günahsız, hatasız, kötülükleri gidermek veya anlaşmaların statülerini düzenlemek için ilâhî olarak seçilmiş reformcu -muslih- Ali, kendisini yerine vekil yapan Peygamberi'nin ölümünden sonra toplum bireylerinin en efdaliydi. Bu eşsiz ve erişilmez yüceliği şekillendiren asli nitelikler, şüphesiz onu takip eden imamlarda bulduğumuz manevî nitelikler kadardır; fakat diğer imamlar, asla onunla aynı derecede ikâmili değillerdir. Diğer nitelikleri arasında bu efdaliyet niteliğine de sahip olmasını Ali, bu dünyadan vazgeçmesine (zühd), olağanüstü bir merhamet duygusuna ve dahası belki de "kesbî" değil (kazanılmış), fakat "vehbî" ilmine (Allah tarafından ilham edilmiş) borçludur.

İşte bütün insanların tanınması gerektiği, bizim anlattığımız Ali. Ali gramerin (IV;142), fikhın (143-144), kelâmın (144-145), Kur'an tefsirinin (154) kurucusudur, dinî tarikatların ortak pîridir. Bize nakledildiğine göre, her sûfi hırka giyerek onu canlandırır (IV,155).

Ali'nin fizikî cesareti (şecâ'a) (IV, 163, 177), Sünniliğin de kabul ettiği gibi, sirelerde tarihî mesele olarak doğrulanan bir görkemle yüceltildi. Gerçekten de Ali, Bedir savaşından itibaren Hayber'in fethi ve Huneyn savaşına kadar bütün büyük savaşlarda kesin sonuca

götüren bir rol oynamıştır.

Halkın dilinde dolaşan, doğruluğu kesin olaylarda çoğu kere görülen, sayısız keramet hâlâ daha Ali'nin manevî halleri arasında sayılır. (IV, 177-183).

Nihayet Ali efdaliyetini, Muhammed'in amcası oğlu olarak akrabalığına, Allah ve Peygamber tarafından istenmiş, Fatma ile olan evliliğine, cennete girecek olanlar arasında seçkin bir yer işgal eden Hasan ve Hüseyin gibi oğullara sahip olmanın verdiği imtiyaza borçludur. (IV, 199).

Ali'de sonra Hasan (42/662) şehit olarak öldü. Kerbelâ faciâsında şehid olan Hüseyin (64/683) ve babası, kardeşi şehid olarak ölen Ali b. el-Hüseyin (94/713) geldi ki, o ibadete karşı olağanüstü düşkünlüğü ile Zeyne'l-Abidin diye tavsif edildi. Muhammed Bakır (118/736) (olaylara derinliğine nüfuz eden) ilmine itimat ve olayların özüne vukufiyeti ile tanındı. (114-115). Altıncı imam Ca'fer Sâdık(148/765) herkes tarafından bâtinî ilimlerde olduğu kadar zâhiri ilimlerde de üstad olarak tanınıp yüceltildi. ölümünü takip eden nifaklarda meşrû halefi oğlu Musa Kâzım(183/799)idir.

Halife Me'mun'un, Ali Rızâ (203/818)'yı veliahd, Muhammed Cevâd (veya Tâkî) damat yapması el-Hillî'nin bize bildirdiğine göre onun Şiî iddialarının haklılığını kabul etmesindedir.

el-Mütevekkil zamanında Samerra'da gözetim altında yaşamaya mecbur olan Ebu'l-Hasan Ali en-Nâkî (254/868) kendisine zulmeden Halife el-Mütevekkil'de saygı uyandırmayı başardı. el-Mütevekkil idaresinde Samerra'da vefat eden el- Hasan el-Askerî (260/874) son zâhiri imam oldu. çok genç iken ortadan kaybolan bununla birlikte yaşı tartışmalı olan oğlu Muhammed el-Kâim gaybette yaşayan ve hesap gününde önce adaleti temin etmek için bu dünyaya geri dönecek olan beklenen Mehdi'dir. (Mehdi Muntazar) (II, 131-134).

Bu kesintisiz meşruyyetten hareketle, el-Hullî'nin Sünniliğe karşı yönelttiği hücumların şiddeti hemen anlaşılacaktır. Başlangıçta Ebübekr, Ömer ve Osman'ı, bir taraftan onların güçlerinin gayr-ı meşrû mahiyetini ortaya çıkararak, diğer taraftan üçünden hiçbirinin, kısaca Sünnilikte bile hilafetin ifası için gereken bütün şartları taşımadığını göstererek hilafetlerini reddi söz konusudur. Bu eleştirisinde el-Hullî, babası Muhammed ve Ebû Mihnef'deki gibi sahtecilikleri görerek, Sünnilik eleştirisi genellikle çok sert sonuçlara ulaşan Hişam el-Kelbî (206/825)'nin Kitâb-ı Metâlibi's-Sâhabe'sini, referans gösterir. (III, 19).

Fakat el-Hullî'nin tenkidi, Ali'ye muhalif sahabelere karşı pek çok suçlamada aşırıya gider. Söz konusu edilen, Emevî ve Abbâsî hilafetinin, ve daha da ötesi Sünnilikte anlaşılan şekliyle kelimeler ve fıkıhın meşrûyyetidir. İslamî söylemin aktualitede yenilendiği, fırkaların birbirlerine karşı tavrını temelinden ele almaya gerekli gördükleri bir çağda, bu eleştiri, el-Hullî kadar önemli bir kelamcının Sünniliğe bakışının nasıl olduğunu öğrenmek ve tamamen descriptif bir tarzda onun başvurduğu tenkit esaslarından bazılarını açığa çıkartmak açısından bize faydalı göründü.

Ebübekr'in Hilafetinin Eleştirisi⁷

Önceden tahmin edildiği gibi ilk saldırıların yöneltildiği, bir gasıp, zorba olarak takdim edilen kişi Ebübekr'dir. Peygamber Tebûk

⁷ İmâmet problemi İslam tarihinde ilk defa Şîa tarafından ele alınmıştır. Bu konuda sistematik olarak ilk eser veren Ali b. İsmail et-Temmâr Kitâbu'l-İmâme ve Kitâbu'l-İstihkâk'ı yazmıştır. Şîi kelamcısı Hişam b. Hakem de bu konuda ilk eser verenlerdendir, bk, Ibnu'n-Nedîm, el-Fihrist, G. Flugel neşri, 175; M. Ziyâuddin Rayyis, İslam'da Siyasî Düşünce Tarihi, çev., A.Sarıkaya, İstanbul, 1990, 120 vd. Sünnî kelamcıları ise, bu meseleye Şîya cevap vermek maksadıyla yönelmişler ve fikirlerini sistemleştirmişlerdir. Çünkü Sünnilikte bu konu bir hukuk problemi olarak görülür.

seferi ve Gadîr-i Hum Vak'ası esnasında Ali'nin cemaatin başına kendisinin yerine halef olarak seçildiğini açıkça bildirmesine rağmen, bize nakledildiğine göre, Ebûbekr, Ömer ibnül-Hattab'ın gücü ve dört sahabenin işbirliğiyle ileri sürülüp, beklenmedik bir komplo ile kendisini kabul ettirdi. Bu dört sahabe: Bir muhacir, geleceğin Suriye valisi, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh; bir ensarî muhacirî, her toplantıya iştirak eden ve Ebûbekr'in hilafeti esnasında Yemâme'de şehid edilen, Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim; Benû Evs'den bir ensarî, Mus'ab b. Umayr'ın etkisiyle müslüman olan, İkinci Akabe Biatı'na ve din için yapılan bütün savaflara katılan Useyd b. Hudeyr; ve nihayet Benû Hazreç'ten bir ensarî, Peygamber'in bir çok komutanlıklar verdiği ve Ebûbekr'in hilafeti zamanında şehid olarak ölen Beşir b. Sa'd b. Sa'lebe (I, 31 ve 141).

Ebûbekr'in siyaseti daha sonra çok çabuk eleştirildi. Başlangıçta ona Peygamber'in ölümünden hemen sonra içinde subay olarak görevlendirilmiş Ebûbekr, Ömer ve Osman'ın da bulunduğu Suriye seferi için seçilmiş bir orduya komutan olarak tasyin ettiği Usâme b. Zeyd'e karşı tutumundan dolayı sitem edilir. Minhâcu'l-Kerâme'nin açıkladığına göre, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Ebûbekr hilafeti derute edince, Usâme, çeşitli olaylarda uzun zaman emri altında bulunan birisinin otoritesini tanımayı reddetti. Bunun yanında Ali'ye karşı faaliyetlerinden korktuğu Ebûbekr, Ömer ve Osman'ı Medine'den kesinlikle uzaklaştırmak isteyen Peygamber'in son anlarında yaptığı tavsiyelerin aksine, Ebûbekr Usâme ordusuna hareket emri vermeyi reddetti. (II, 121-122, 175 ve IV, 220).

Sünnî eleştiride geçerliliğine itiraz edilen bu rivayet, el-Hillî'ye Ebûbekr'in hilafetini ikame için bazen Sünnîlerin kullandıkları delili reddetme imkanı verir. İmamın ilk vazifesi cemaate namaz kaldırmak ve cihad etmektir. ölümünden önce Peygamber tarafından namazı kaldırmak için görevlendirilen Ebûbekr fiilen cemaatin en üstün lideri olarak tayin edilmiş bulunuyordu. Bu iddia, Ebûbekr'e bağlılığı hiçe sayan el-Hillî tarafından, mezkur eserinin diğer bir bölümünde

Ebûbekr ve Ömer taraftarlarının gelmesine mani olmasını istedi. Oysa Peygamber, sahih bir hadiste Fatîma'ya hitaben şöyle buyurdu: "Senin kızdığına Allah da kızar, senin memnun olduğundan Allah da memnun olur". Bir diğer hadiste de şöyle buyrulur: "Fatîma benden bir parçadır; her kim ona bir kötülük yaparsa bana kötülük yapmıştır, her kim bana bir kötülük yaparsa Allah'a bir kötülük yapmıştır"⁸ (II, 166).

Zaten bu işlerde Ebûbekr bizzat kendisi ile çelişmiştir. Uydurduđu bir hadisle Fedek arazisini Fatîma'ya vermeyi reddederken, Peygamber'in geriye bıraktığı terlik, kılıç ve sarığı Abbas isteyince Ali'nin muhafaza etmesine izin verdi (II, 166).

Diğer bir hadise de Ebûbekr'in çileden çıkaran kayırmacılığını gösterir. Câbir el-Ensâri Bahreyn halkı tarafından gönderilen mallar geldiği zaman ilk Halife'nin yanında bulunuyordu. O, henüz cemaate ait olan bu mallar üzerinde öncelik hakkını kendisine veren bir hadis zikkretti; Ebûbekr bir defa daha vazifesinin gereklerini yerine getirmedeki kabiliyetsizliğine şahitlik edercesine, bu meselede başka şahit istemeksizin bu mallardan Câbir'e verdi (II, 166).

Peygamber'in en küçük resmî vazifede bile Ebûbekr'e asla güvenmediğine dair el-Hillî'den elde ettiğimiz bilgiye göre, onun böylesi bir kabiliyetsizliği vardır. Peygamber Berae Suresini nakletmek üzere onu göndermek istediği zaman, üç gün sonra gelen bir vahye müteakip onu geri çağtırmaya mecbur oldu (II, 122).

Daha diğer pek çok olay Sünnilerin haksız yere Şeriat'ı en iyi bilenlerden birisi olarak kabul ettikleri Ebûbekr'in cahilliğini açığa çıkarır: Sağ elinin kesilmesi gerektiği halde hırsızın sol elini kestirmesi; Peygamber'in bu nevî işkenceyi yasaklamasına rağmen bir sapığın ölüsünü yeniden öldürtmesi; ne önceki nesline ne de sonraki nesline bir şey bırakmayan kelâlede, uygunluğundan emin olmaksızın

⁸ Ahmed el- Emîni, el-Ėadir, Tahran, 1366, VII/231-236, hadislerin Sünnî ve Şii kaynaklı farklı rivayetleri verilmiştir.

her şahsı bir kararla kesin atması; mirasa büyük babanın girmesi halini yetmiş farklı fetvadan alınmış belirsiz bir fetva ile delillendirmesi böyle olaylardandır (III, 124).

Bu eleştirilerin neticesinde, Sünnilerin gördüğü gibi, Peygamber'in vefatından sonra ashabin faziletliilerine göre en faziletliilerinden biri ve meşrû imam olmaktan uzak olan Ebûbekr, adaleti kabul edilmeyen, bizzat inancı şüpheli olan hilafete layık olmayan bir şahıs özelliklerine sahip görünmektedir. Ebûbekr, bu yetersizliklerine ve hatalarına Şii düşmanlığını da ilave etmekten hoşlanır; hiç olmazsa bazı anlarda bunun şuurundadır. Ebûbekri'n devlet işinde doğru yolu tuttuğu zaman sebat ile kendisine yardım edilmesini istediği, pek çok kez bize nakledilir. İmâmiyye'ye göre toplum büyüdükçe aczin itirafı, imamın rehberliğine katkıda bulunmaktan çok, imama bağlanmaya veya doğru yolda kalmaya ihtiyaç duymaktadır. Kendi şahsî eksikliğini kabul eden Ebûbekr, kürsüde bu işlerden azlini istiyor ve Ali'nin üstünlüğünü açıkca tanıyordu (III, 117-118). Ölmeden önceki son tevbesinde geçmişteki gidişatına acı acı üzülüyordu (III, 121).

Ömer b. el-Hattâb'ın Eleştirisi

Aynı eleştiriler halifelüğün başına halefleri olarak, Ebûbekr tarafından haksız yere tayin edilmiş, Ömer b. el-Hattab'a yöneltildi. Burada, Ebûbekr gibi Ömer'in de sadece Ali'nin hakkını tanımayan bir kimse olarak değil aynı zamanda şahsi muhakemesinin bütün keyfiliğiyle düşünerek, Şeriat'ı çoğu kez değiştiren, adaletle hükmedemeyen, bir kimse olarak gösterilmesi söz konusudur (III, 156).

Ramazan ayı boyunca yatsı namazından sonra cemaatle kılınmasını emrettiği terâvih namazının teşekkülü ona atfedilir. el-Hillî tarafından sahih olarak kabul edilen bir hadiste Peygamber şöyle buyuruyor: İRamazan geceleri süresince nafilâ namazı cemaatle kılmak, kınanacak bir bid'iattir. Bunun gibi kuşluk namazı da

yerine getirmedeki yetersizliğini ve Şeriat'e dair sahip oldukları kıt bilgiyi gösterir. Ömer, zina suçlusu fakat gebe bir kadına recm haddinin uygulanmasını emreder (III, 140). Bir keresinde de delilleri yetersiz olmakla beraber, aynı suç ile itham edilen bir kadını tehdit eder (III, 140). Bu iki durumdan onu kurtaran Ali olmuştur; ve bizzat kendisi açıkça: "Ali'siz Ömer'in helak olacağını"¹⁰ itirafa mecbur olmuştur.

Yine el-Hillî bundan sonra, Sünnîlerin bize sağladığı, kararları ve görüşleriyle doğruyla yanlışın arasını ayırt etmeyi sağlayacak güce sahip olan anlamındaki "Fâruk" lakabının verildiği Halife Ömer'in cahilliklerini ve beceriksizliklerini açıklamak üzere diğer bir çok örneği iktibas edebilmiştir. Ona göre, ilki Hz. Muhammed'e, ikincisi Abdullah b. Ömer'e uzanan iki haber mücibince ortaya çıkan bu lakap imam Ali'nindir. Hz. Muhammed Ali'den bahsederek şöyle buyurur: "İşte toplumun "Fâruk"u, halk arasında doğrularla yanlışları birbirinden ayırtetme gücü onundur". Aynı şekilde Abdullah b. Ömer'de şöyle demeye mecbur olur: "Biz Peygamber zamanında münafıkları sadece Ali'ye taşıdıkları kin sebebiyle ayırtedebiliyorduk"¹¹ (II, 179).

Osman'ın Hilafetinin Eleştirisi

Bilindiği gibi Halife Ömer yaralanmasının akabinde ölmeden önce halife olarak içlerinden birisinin seçilmesiyle görevlendirilmiş altı üyeli bir şûrâ teşekkül etti. Bu şûrâ, geleceğin iki halifesi Osman ve Ali, Ali'nin gelecekteki iki hasmı Talhâ ve Zübeyr, nihayet Sünnîler tarafından hilafete layık görülen, kendilerine değer verilen iki sahâbi, Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan oluşur. Bize belirtildiğine göre, böylece Ömer altısından en mümeyyizinin seçilmesi işini Allah'a bırakmak istiyordu. Kısaca, her bakımdan hür bir seçimle

¹⁰ Bu söz İbnî Hacer'in İlsâbe'sinde "Muaz olmasaydı Ömer helak olurdu", şeklindedir, III/427. Ahmed el-Emîni'nin Gâdir'inde ise, "Ali olmasaydı Osman helak olurdu" şeklindedir, VIII/214.

¹¹ Tirmîzî, Menâkıb, 20; Hadis Ebû Sâid el-Hudrî'den rivayet edilir.

Osman seçildi; zira o, kesinlikle altı kişinin en yaşlısı ve en olgunuydu.

el-Hillî'nin olaya bakış tarzı asla böyle değildir. Hilafeti Osman'a bırakan şûrânın kararı, Ümeyye Oğulları sebebiyle az çok açıklık kazanmış, Abdurrahman b. Avf'ın entrikaları ile alınmış ustaca bir kararla açıklandı (I, 143). Aynı şekilde benimsenmiş usulü de (şûrâ tarafından halifenin seçimi) eleştirir: Bu karar bizzat Sünnî bakış açısından, halifenin seçimini cemaate bırakan Peygamberîin hareket tarzına ve bir vasiyyet kararıyla halifeyi kendisi tayin eden Ebübekr'in hareket tarzına zıttır (III, 158). el-Hillî'nin bize dediğine göre, yine, seçilmiş şûrânın bir araya gelmesi efdal ile mefdûlün eşitliğini, yani iyilikte diğerlerini geçenle diğerleriyle aynı olanın eşitliğini ortaya çıkararak Şeriat'ın yerleştiği en mükemmel prensiplere de zıt düşer (III, 158). Bizim gördüğümüz kadarıyla, imâmiyye'ye göre imâmet, sadece zamanın en iyi kişininin hakkıdır -bu prensibi bazı Eş'arilerde de görmekteyiz

Gayr-i meşrû olarak atanan Osman, halifeliğinin başından itibaren liyakatsız insanları etrafında toplayarak; hür düşüncesiyle veya Ali'ye dostluğuyla şüphe veren kişileri takibe koyulup iktidarını kınanmaya layık bir hale getirdi. O, Kûfe'ye vali olarak şarap içen ve günün birinde cemaate sarhoşken namaz kıldırın el-Velid b. Ukbe'yi tayin etti (III, 137, 187). Ali'nin müdahalesiyle gecikerek de olsa emredilen haddi uygulattırmaya razı olduğu bu olay, hoşnutsuzluğa yol açtı (III, 203). el-Velid b. Ukbe'nin halefi olarak Kûfe'ye gelen Sâid b. el-As şehrin eşrafını kovmaya kadar vardığı oldukça kötü bir tavır sergiledi (III, 188). el-Hillî'nin kanaatine göre, Osman Basra'ya da görevini kötüye kullanmak, haraç yemek gibi pek çok büyük suç işlemiş olan Abdullah b. Âmir'i vali olarak göndermekle büyük hata işledi.

İktidara gelmesinden itibaren -neticeleri en ağır olan hatalarından birisidir- akrabası Mervan b. Hakem'i Medine'ye çağırdı,

onu özel sekreteri yaptı ve hilafet işlerinde ona güvendi. el-Hillî'nin benimsediği, Sünnilikte kabul edilmeyen bir iddiaya göre, Peygamber Osman'ın dayısı el-Hakem b. Ebi'l-As'ı olduğu gibi oğlu Mervan b. Hakem'i de Medine'den sürmüş ve onlar böylece Peygamber, Ebûbekr ve Ömer'in zamanında sürgünde yaşamışlardı. Onu serbest bırakan Osman, Kitab'ında "Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiç bir kavmi, Allah'a ve Peygamber'ine muhalefete kalkışan kimselerle sevişir bulamazsın, velev ki o, muhalifler (soyca) babaları veya oğulları veya kardeşleri olsun" (KK, 58/22) buyuran Allah'ın emirlerine karşı gelyordu. el-Hillî aşırı bir sertlikle, Osman'ın akraba kayırmacılığına karşılık, bu halifenin, dinarlıkları ve Ali'ye bağlılıklarıyla tanınmış olan bir çok ashâbın aleyhine muamelelerini de ifşa etti. Bunlardan birisi Halife Osman'ın, kendisini doğruluktan uzaklaşması nedeniyle açıkça eleştiren Abdullah b. Mes'ûd'u kırbaçlatması ve onun, bu yaraların neticesinde ölmesidir (III, 131). Bir hadiste -Sünnilikte kabul edilmeyen- Ammar'ın "hiç bir şefaate layık olmayan bir grup" tarafından kırbaç altında öldürüleceği Peygamberie nakledildiği halde, o aynı muameleyi Ammar b. Yâsir'e de uygulattı (III, 193). İlk zahidlerden ve Ali'nin en sadık taraftarlarından biri olan Ebû Zer'i de Muâviye'nin isteği üzerine Rebezeide göz altına aldırdı ve Ebû Zer kendisine yapılan kötü muamele neticesinde vefat etti (II, 174 ve 198).

Böylece uzun bir eleştirinin sonunda, Osman'ın öldürülmesi, otoritenin kötüye kullanılmasından dolayı, haklı ve mantıklı bir netice olarak ortaya çıkar. Her ne kadar Ali kesinlikle iştirak etmedi ve taraftarlarını da iştirak etmeye asla teşvik etmedi ise de, bu cinayet cemaatin icmasıyla yapılmıştır. Sîret'in bazı meşhur bölümlerinde, Osman'ın Bedir'de bulunmayışı, Uhud Savaşından kaçışı, Ashâbın Peygamber'e ahitlerini yeniledikleri Biatü'r-Rıdvan'da yer almayışı gibi Halife Osman'ın kınanabileceği küçük düşürücü halleri tenkitlerine ilave etmesi el-Hillî'nin tabii bir davranışdır (II, 173 ve 206-207).

Sirette Ashâbın rolünü her yönüyle ortaya koyan hadislerin yukarıdaki şekilde anlatılması Sünnilikte hakim olan doktrinın bütün noktalarına zıttır. Kendi fiillerini haklı göstermek için makul hiçbir sebep ileri sürülmeden, ahlaksız küçük bir zümre tarafından öldürülmüş olan Osman, şehit olarak ölmüştür. Gerçekten de Osman'ın eleştirildiği hataların büyük ölçüde değersiz, meşrûiyeti, haklılığı ve daha çok adaleti sebebiyle en küçük bir şüphe uyandırmayan müçtehid Halife tarafından muteber olarak alınmış kararlar olmakla birlikte, şüphesiz bazende tartışılabilir ölçülerde sebebendirilebilir ve temize çıkarılabilir.

Emevî Hilafetinin Eleştirisi

Biz daha önce el-Hillî'nin Osman'ın Medine'deki liyakatsiz müşaviri, özellikle uzun fitne savaşlarından mesul olan Mervan'a mahsus düşmanlığını telmih etmiştik. Onun Suriye halifelığının ve Ali dostlarına düşmanlığın kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyan'ın alçaklığını ifşa etmenin sebep olduğu hırs, daha da şiddetlidir. Muâviye, Peygamber'in siyasi oportünizm ile kalplerini kazanmış (te'lifu'l-kulüb) olduğu, az da olsa şüpheli insanların sınıfından sayılıyordu. Bu, Peygamber'in "affedilmiş", "affedilmişin oğlu", "lanetli", "lanetlinin oğlu" diye isimlendirdiği Muâviye için idrak edilmesi gereken son derece aşağılayıcı bir anlamı ifade eder. Sıhhati Şüblerce kabul edilen bir hadiste Peygamberie şöyle söylettiriliyor: "Şayet Muâviye'yi bir gün benim koltuğumda görürseniz, onu öldürünüz" (II, 201).

Diğer taraftan Muâviye Sünniliğe göre de Râşid Halifelerin dördüncüsü Ali'ye karşı düşmanla girişmiş olmasının ağır mesuliyetini taşır. O halde, en azından Sünnî platformda kalarak Muâviye'ye, meşrû otoriteye karşı askerî güçle savaşan bir bâğî ve tek saplantısı hükümdarlığın bütün mülkünü kendine bağlamak olan zalim bir kişidir denilebilir (203-205).

Yezid hakkında çoğu kez sert bir tavra sahip olan Sünnilik, işaret edileceği gibi, onu kinamada ileri gitmekten sakınır; genellikle Yezidiin Medine'nin yağmalanmasına müsaade etmekle büyük hata işlediği kanaati, Şîliğin suçlamalarında büyük ölçüde abartılan diğer canavarlıklarından daha ez ele alınmamıştır.

Yezid'in kınanmasını kutsal bir temele oturtmak için el-Hillî tarafından iki hadis nakledilmiştir. Birincisinde Peygamber, Hüseyin'in şehadetinin, cehennemde yananların bile şikayet ettikleri oldukça tiksindirici bir kokudan korunarak ve cehennem azabının sadece yarısıyla karşı karşıya kalmış nurlu bir tabutta sona erdiğini bildirir (II, 256). İkincisinde, Ehl-i Beyt kanını dökecekleri ve Ehl-i Beyt'e kötülük yapacakları, Alah'ın gazabı ve kendi lanetiyle tehdit eder (II, 256). Bu iki hadis de Sünniler tarafından tamamen uydurma olarak reddedilir. Yine Revâfız'ın Ğulât'ıyla Ehl-i Beyt'e düşmanlıklarını açıkça beyan etmiş Hüseyin'in meşrû imama karşı askerî güçle isyan edici bir Hâricî olarak görmenin uygunluğu ve netice itibarıyla kanını dökmenin meşrûluğu iddiaları, Nevâsıb'dan bir kimseyle mukayese edilerek reddedilir (II,256).

Abbâsî Hilafetinin Eleştirisi

Abbâsî hilafeti de Minhâcu'l-Kerâme'de üç ayrı yerde ele alınarak sert bir eleştiri konusu olur. İlk bölümde el-Hillî, Benü Abbâsî'yi iktidara geçince medreseleri, ribatları ve vakıfları sadece kendi menfaatlarına ve mü'minler topluluğunu kendilerinin meşrûiyetlerine inandırmak için kurmuş olmaları sebebiyle eleştirir (II, 141). Daha sonra aynı meseleyi tekrarlayan ve Abbâsîleri, dini kendi hanedanlarının menfaatine kullanmakla suçlayan el-Hillî, yine onları "ne Peygamber ne de Raşid Halifeler zamanında, ne Emevîler zamanında ne de bu hanedanın başlangıcında" böyle bir âdet olmadığı halde, Cuma hutbelerine halifenin adını zikretme adetini sokmuş olmakla aşırı bir şekilde eleştirir. Bu bölümü el-Hillî,

tarafтарыyla ilişkilerini kızıştırdığı zaman Caifer el-Mansür tarafından dine sokulan bidiatleri eleştirerek bitirir (IV, 177).

Abbâsi hilafetine üçüncü ima, Ali'nin kerametleri -Allah'ın ilk imama verdiği manevî haller sınıfına giren kerametler- arasında yer alır. Nitekim bizim için Ali'nin hayatındaki en önemli olaylar arasında, ona karşı olan Talha ve Zübeyr'in ondan umre yapmak bahanesiyle Medine'yi terketme izni istemeleri ve Ali'nin onlara Mekke'ye gitmek değil, fakat entrikalarını geliştirmek için Basra'ya gitmek olduğunu, söylemesi bulunur (IV,177).

Nehrevân savaşında Hâricilerin Ali'nin elinden kaçmayı başaracakları iddia edildiğinde Ali kesinlikle böyle olmayacağını ifade etti. Bizzat kendisinin bir Hâricî tarafından öldürüleceğini de önceden haber verdi. Nihayet oğlu Hüsey'nin Kerbelâida öldürüleceğini önceden bildirdi (IV, 177).

Bize nakledildiğine göre, Benû Abbâs ile ilgili keramete Ali, Berberilerin, İranlıların ve Türklerin Araplara karşı birleşmeyi başardıkları zaman bile, Arapların hakimiyetlerini empoze etmelerini engellemeyi asla beceremeyeceklerini ileri sürerek Abbâsilerin başarılarını önceden haber verir. Fakat o, Abbâsi hükümlerinin bizzat kendisinin muzaffer olmak için harekete geçtiği, Horasan bölgesinden gelen bir hükümdarın önderliğinde sona ereceğini de bildirir. Ali, önceden şöyle haber verir: "Bu hükümdar, hakikatı ona söylettirecek ve uygulattırarak benim ailemden bir adamla zafere ulaşacaktır"(IV, 177). el-Hillî şöyle devam eder: "Nitekim olaylar İmam Ali'nin bildirdiği gibi cereyan eder. Gerçekten de Hülâgû, Abbâsi hanedanının çıktığı ve Ebû Müslim'in onlara bağlılık yemini ettiği Horasan sınırlarından geldi" (IV, 177).

Hakikaten bu keramette ve el-Hillî'nin benimsediği yorumda, İran ve Irak İlhanlılarının büyük İmâmîyye üstadının etrafında toplanmalarına imayı ve yine Bağdat fatihinin yanında önemli bir rol oynayan el-Hillî'nin hocası Nasıru'd-Dîn et-Tûsi'ye olan güvene

telmihi görmemek imkansızdır. Burada Memlûklu saltanatının oldukça aldatıcı bir formalizmle kendi meşrûiyetine temel yapmaya çalıştığı, Baybars tarafından iktidara getirilmiş olan Kahire Abbâsî hilafetinin dolaylı bir eleştirisi de, az da olsa görülebilmektedir.

Sünnî Kelâmın Eleştirisi

İlk üç Raşid Halifenin, Emevîlerin ve Abbâsîlerin eleştirisi, sert hücumlar ile Sünnîlik kelâmına karşı da devam eder. Oldukça çok sayıdaki bu hücumlardan burada ancak en önemlilerinden bazılarını veya el-Hillî'nin kaleminde en önemli görülenlerden bazılarını değineceğiz. Burada söz konusu olan şey Sünnîliğin tevhid, nübüvvet ve meada dair tutarsız inançlarını dahili çelişkileriyle ve anlamsızlıklarıyla beraber gerçek bir özyıkımla göstermektir. Sünnîlikte öncelikle hakim olmuş iki ekol, Eş'arîlik ve Hanbelîliğe saldıran doktrinlerin, bütün tarihi realiteleri içinde yeniden teşkil edilmesi kaygısından öte, onlar daha çok polemik ve apolojetik delillendirmeyle tenkit edilirler.

Nitekim Eş'arîler, ilâhî sıfatlardaki teorileri sebebiyle müşrik olarak tanıtılırlar. el-Hillî'nin bize verdiği bilgiye göre, bu mezhebin anladığı şekilde sıfatlar ezelden beri Allah'ın yanında, O'nunla aynı zamanda mevcut kadimlerdir; zâti varlıkları olmayan bu sıfatlar, Allah'a nisbet edilirken aynı zamanda O'nun dışında düşünülerek tasdik edilen kavramlardır (meânî). Kendi zatiyla bilen ve gücü yeten (kâdir) olmaktan uzak Allah, bu son duruma eklenen bir hakikatle vardır. el-Hillî, Eş'arîliği bizzat kendi delilleriyle çürüterek tenkidini tamamlar. Eş'arîliğin en ünlü temsilcilerinden biri olan Fahru'd-Dîn er-Râzî, Hristiyanların üç kadim uknumun mevcudiyetlerine inanmış olmak için aralarındaki ortaklığı kabul ettiklerini ispatlar. Bu ispattan hareketle el-Hillî, kadimlerin sayısını dokuza çıkararak er-Râzî'nin ekolünü daha güçlü bir sebeple iflas ettirir (I, 234-237).

Sünnî kitlenin büyüklüğüne göre, onların arasında daha küçük yere sahip, her şeyden evvel Kur'an ve hadis metinleriyle yetinme kaygısındaki kelâmcı ve hadisçi Haşviyye'nin eleştirisine, itikadlarına inanmayı bir tarafa bırakan terimlerle ve hasmâne bir alaycılıkla devam edilir. Bu Müşebbihe'nin en tanınmış temsilcisi olarak Dâvud ez-Zâhiri örnek gösterilir ve Haşviyye'nin tamamı üstün körü reddedilir. Ona şöyle söylettirilir: "Tapıtığım ilâhın etten ve kandan yapılmış bir vücudu vardır; ciğer, dil, gözler, kulaklar, ayaklar vb. aza ve organlarla donatılmıştır" (I, 238). Gerçekte ise, bir tarafta Sünniliğe bağlılığı ne olursa olsun, sıfatları inkar taraftarı, Zâhirîliğin büyük teorisyeni İbni Hazm düşünüldüğü zaman, benzer bir ifadeyi kabul etmek oldukça zor görünüyor (II, 251-242). Bunun yanında Hanbelilik, her zaman Allah'ın varlığını, sıfatlarının çokluğu ve kendisine erişilmez olan aşkın-ilâhî bir prensiple uzlaştırmayı istemektedir.

Nüzûl: Sünnî doktrinde nüzûl, yani Allah'ın yarattığı dünyaya doğru inişi, vahyî prensipler ve daha temel anlamdaki vecibelere zit olarak gösterilir. Ehl-i Hadis'in anladığı şekilde nüzûlü temellendiren meşhur hadiste, Peygamber şöyle buyurur: "Bizim Mâlik'imiz, her gecenin son üçte birinde yeryüzüne en yakın semaya iner ve şöyle buyurur: "Yok mu bana dua eden, ona icabet edeyim? Yok mu benden bir şeyler isteyen ona vereyim? Yok mu benden af dileyen onu affedeyim?"¹² el-Hilli'nin bu dünyada Allah'ın görülmesiyle ilgili olarak, tasavvufta veya popüler dinde devam eden çeşitli inançları birleştirerek Minhâc'ın bir çok pasajında ele aldığı, işte bu inançtır.

Bize denildiğine göre, "Haşviyye'den bazıları, Allah'ın Perşembeyi Cumaya bağlayan gece, iyi görünüşlü sakalsız bir genç şeklinde eşeğe binmiş olarak, Bağdat'ta Allah'ın eşeği için terasına saman ve arpa bırakılan bir yere indiğine inanırlar" (I, 261).

¹² Bu hadis farklı lafızlarla hadis kaynaklarının çoğunda yer alır. Misal olarak bk., Buhârî, Teheccüd, 14; Müslim, Misafrın, 168-170; Tirmizî, Salât, 211, Da'vet, 78.

Haşviyye'nin bönlüğü ve kıt akıllılığı üzerine, açıkça onları gözden düşürmek için kısa bir hikaye, alaycı bir tarzda söylenmeden geçilememiştir: Haşviyye'den bir sofı terasta çalışan işçinin yanında genç bir adam görür Sofunun şüpheli şüpheli genç adama baktığını gören işçiye, bu gördüğü genç adamın buraya genç bir adam şeklinde inmesi gerektiğini düşündüğü Allah olabileceğine inandığını açıklar. işçiden şöyle bir cevap alır: "Ben şimdi mesleğimi, senin bir inanca benzer kabul ettiğin bu dünyadan el etek çekmene (zühd) tercih ediyorum" (I, 261).

Halku'l-Kur'an: Gerek Hanbelilik olsun gerekse Eş'arilik olsun halku'l-Kur'an konusundaki Sünnî teori, Kur'an'ın emirleri ve yasaklarıyla beraber ezelde kesin olarak beyan edilmiş ve tabiatıyla yaratılmış olduğunu farzetmenin tamamen sağlam bir delile zıt olduğunu savunmak için, hitâb-uil-ma'idüm hakkındaki bir tartışmanın gayr-ı mantıkî karakterine dayanan el-Hillî tarafından şiddetle eleştirildi. Bir mukayese, meselenin konumunu belirleyecektir ve bunu yapan bizzat kendisidir.

Bize denildiği gibi, farzedelim ki "hizmetçi olmayan ve ıssız bir yere oturmaya gelen bir kimse, hayalî bir hizmetçiye: "Ey Salim, asyağa kalk, ey Salim ye, ey Necah gir" diyecektir. Onun hitap ettiği kimseden bir şey istemesi doğru olacaktır. Ama, bu kimse yirmi sene sonra satın alacağı hizmetçilerine hitap ettiğini söylerse, o neredeyse bir budala olarak görülecektir. Öyleyse Allah'ın ezelden beri gelmiş benzeri makûl sözlerle sahip olması nasıl iddia edilecektir?" (II, 78-83).

Kader: Fakat bu noktada Mutezililikten oldukça etkilenmiş olan el-Hillî'nin tevhid sahasındaki eleştirisinin ekserisi irâde-i cüz'iyeye (kader) problemine yöneliktir.

Burada o, iyi yada kötü insanın bütün fiillerinin yaratıcısını Allah yaparak insanı iradesizliğe düşüren ve aynı zamanda dinin kıymetini azaltan Sünnîlerin doktrininden çıkardığı neticeleri ortaya koymaya gayret eder.

Sünnî doktrinin "takdir" anlayışının ilk neticesi, nübüvvet vazifesini hiçe indirgemesi ve öncelikle kullanılabilir delilleri çürütmesidir. Nitekim Peygamber vazifesi gereği bir kafiri inanmaya davet ettiği zaman, bu kafir belki de oldukça meşrû olarak şöyle cevap verebilir: "Seni gönderen ve her şeyin Yaraticısı olduğunu söylediğin Allah'tan evvela bende imanı yaratmasını iste" (II, 2).

İlâhî kudretiyle O'nun Fâil olduğunu tasdik ederek Sünnîlik, insanda ihtiyarın (seçme gücü, iradesi) varlığını inkara ulaşır; veya açıkçası bu, onu hür fiilleri de ıztırârî saymaya götürür. Oysa zerreye kabiliyetli olduğunu, fakat diğer bazı fiillerin -mesela gökyüzüne doğru uçmak gibi- kendisi için imkansız olduğunu tasdik edebilir. Bîşr, dar bir dereden eşeğini atlatmak için ona vurunca eşeğin bunu yapmaktan kaçınmasını; Mutezîlî el-Allâf'ın, "Bîşr'in eşeği efendisinden daha akıllıdır" dediğini, el-Hillî'nin bize hatırlatması, işte bu anlamdadır (II, 16).

Bütün zıtlıklar ve fikrî anlamsızlıkları göstermek için Sünnî doktrinin kader anlayışından daha pek çok netice çıkarılır. Biz bunlardan ancak bazılarını iktibas edeceğiz. Mademki bir kafiri yaratarak onun varlığını isteyen Allah onu böyle yarattı; şu halde kafir kendi küfrüyle Allah'a itaat eder. Kafire inanmayı emreden Peygamber ise, ezelde onun kafir olmasını isteyen Allah'ın istediği şeyi yapmasını engelleyerek Allah'a itaat etmemiş ve karşı gelmiş olur (II, 28).

Sünnîlik Allah'ı bizzat Kendisi'yle karşı karşıya koydu. Allah kafire Peygamber'in tebliğiyle imanı emreder, fakat aynı zanamda o kafirin inanmasını istemez; ona itaatsizliği yasaklar ve bununla birlikte onu itaatsizliğe icbar eder. Hülâsa olarak el-Hillî şöyle der: "Akıllı olan her insan ne olursa olsun arzû etmediği bir şeyin emredilmiş olmasını ve arzu ettiği bir şeyin yasaklanmış olmasını neredeyse üzücü bir saçmalık gibi görebilecektir" (II,34).

Sünnî doktrinden elbette başka anlamsız sonuçlarda çıkarılacaktır. Nitekim vahyi ve nakli yapılması mecburî olan ilâhî hükümlerin rıza ile kabul edilip edilmediği bilinmeyecektir. Şayet küfür, kesinlikle Allah'ın bir hükmü neticesi ise, -apaçık zıvalığına hükmedilen prensibe göre-bu küfürden memnuniyeti açıklamak gerekir (II,40).

Diğer taraftan her türlü küfürden Şeytan'ı tenzih eden ve onların bayağılığını Allah'a atfeden Sünnilik, Kelâm-ı Kudsi'deki "Koğulmuş şeytana karşı Allah'a sığınım" (KK, 16/98) emrine muhalif olarak, Allah'tan korunmak için Şeytan'ın yardımının istenmeye mecbur kalmacağı, diğer bir çıkmaza ulaşır (II,42).

Nihayet Sünnilik kader inancıyla sadece nübüvvet vazifesinin sahip olabildiği itimata zarar vermekle kalmamış, fakat dahası Şeriat tarafından ve tamamen siyasî otoriteyle ilan edilen temel haddleri yıkmaya varmıştır. Şayet zinanın ve hırsızlığın ilâhî güç ve iradeden doğduğu düşüncesiyle hareket edilirse, devlet reisi, alçakça cinayet ve benzeri suçları işleyenleri takip etme ve cezalandırma yetkisine sahip olamayacaktır. Eğer böyle bir düşünceden hareket edilirse, bu gerçekte zâni veya hırsız aynı konuda ilâhî iradeden uzaklaştırmaya ve bu iradeye karşı gelmeye çağırarak için uğraşmak olur (II,46). Böylece çelişkilerin ve anlamsızlıkların rolüyle, teorik alanda olduğu kadar pratik alanda da inançların ahenkleştiği bir sistemi kurma konusundaki kabiliyetsizlikleri, bizzat kendi hareketleriyle kaybolan Sünnî doktrinini sonu yıkımla biter.

Sünnî Fıkıhın Eleştirisi

Bu kelam eleştirisi dört mezhebin tedaris ettikleri fıkıh tenkidleriyle devam edecektir. el-Hillî'nin hücumları önceden düşünüldüğü gibi başlangıçta usûl-ü fıkıh kaidelerine yöneliktir. O, Sünniliği aklın bütün serbestliğiyle kıyas ve re'y yoluna başvurmuş olmakla suçlar.

Bize denildiğine göre, Ashâb'ın (Ali ve taraftarlarını da dahil ediyoruz) apaçık nassa istinaden, aklıyla ilk hareket eden Şeytan'ın kıyas metodundan vazgeçilmesi gerektiğini bildirmiş olmalarına rağmen Sünnîler ne Peygamber, ne de Ashâb devrinde bulunmayan dört mezhebi takip edecek ve Şeriatın statüsünü bozacak duruma geldiler (II,89).

el-Hillî'nin dediği gibi, usûl-ü fıkıh eleştirisinden sonra, fûrû' konularının farklı problemleri tafsilatlıca ele alınması beklenebilecektir (II, 92-93). Sünnîlik ibadetlerin tatbikatında olduğu kadar muâmelât sahasında da kabul edilemeyen bid'atları dine sokmuştur. Doğrusunu söylemek gerekirse eleştiri birden bire yön değiştirir ve el-Hillî iddiasını açıklamak için, bizim yukarıda tahlil ettiğimiz gibi, daha çok Sünnî ve Şîî inancın açıklandığı yol ayrımında son derece önemli kabul edilen ibadete dair hususlara takılıp kalır.

Bununla birlikte bu Sünnî fıkıh eleştirisi el-Hillî'nin, dört mezhebin kurucularının eğitimlerini Ali ve onun bazı haleflerine bağlı olarak tamamladıklarını kabul etmesini engellemez. Ebû Hanîfe ve ilk büyük öğrencileri (Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî) fıkıh ilmini İmam Ca'fer'den öğrendiler. Mâlik eğitiminin ekserisini Rabî'atu'r-Re'y yönetiminde aldı. Rabî'a ise eğitimini Ali'nin talebesi olan Abdullah b. Abbas'ın talebesi İkrime'den tamamlamıştır. Şâfiî Muhammed b. Hasan eş-Şeybânînin öğrencisiydi ki Ebû Hanîfe tarikiyle doğrudan imam Cafer'e dayanır. Nihayet Ahmed b. Hanbel, eş-Şâfiî'nin öğrencisi olarak takdim edilir (IV, 143-144).

Sünniliğin şerflendiği bütün bu müçtehidleri el-Hillî, nihayet sosyal tutumları ve parayla satın alınabilir olmaları sebebiyle reddeder. Ekseriyetle onlar, maddî menfaatları araştırma arzusuyla Allah'a itaatsizliğe sürüklenmiş, tamahın mahvettiği, mal ve mülke doymayan kimseler olarak tanıtılmıştır (II, 134).

Çoğu kez o, itirazını siyasî ayrılık ve riyakar tavır takınmaya yöneltir. el-Hillî bize şöyle söylüyor: "İşte, dünyaya bağlılıkları ve mal sevgileri sebebiyle gerçek hislerini görmekten sakınan insanların, çoğu kez kendi vicdanlarında İmâmiyye doktrinine bağlandıklarını görmemiz bu sebeptir" (II, 142).

Şahsî tecrübesinden istifadeyle o, bu hususu daha açıklamaksızın iki misal hatırlatır: İlki, kalbinde imâmiyye inancı yer eden, fakat menfaatları sebebiyle Hanbelî mezhebini tedrise devam eden tanınmış bir Hanbelî fakihidir. İkincisi, öldükten sonra imam Mûsâ Kâzımın türbesine gömülmeyi isteyen ve cenaze namazını kıldırılmayı bir İmâmiyye Şiisine bırakan, daha az tanınmış bir Şafî fakihidir (II, 142).

Bununla beraber daha genel olarak el-Hillî, Şafîlikte Mâverdi ve Gazâlî Hanefilikte Zemaşeri ve Merginânî'nin tavırlarının özündeki dar görüşlülüğü misal vererek Sünniliğin hırçın taassubunu reddeder (II, 143). O bu kindar taassubun, İmâmiyye Şiasının görüşlerinin genişliğine, müsâhaha ruhuna ve konuksever syncretizmine zit olmasından hoşlanır.

el-Hillî'nin Eleştirisinin Anlamı ve Değeri

Bizim size sunduğumuz şekliyle bu ifadeler biraz şüpheye yol açabilir. Bize denildiğini gibi, el-Hillî'nin Minhâc'da gösterdiği şey, akli ve nakli deliller muvacehesinde isnâaşeriyye doktrininin kusursuzluğunu göstermektir. Bunu onun şu ifadesinden çıkarmaktayız: "Tevhid, nübüvvet ve imâmet anlayışını ortaya koymak söz konusu edildiğinde imâmiyye, bizim incelediğimiz bütün mezheplerden daha adil, doğru, hata ve kusurdan arınmıştır".

Bu neticeye ulaşmak için bizim bu inceleme boyunca gördüğümüz gibi, sadece Sünniliğin çelişkileri, saçmalıkları ve fikrî tezatlarıyla kendi kendisine iflas ettiğini göstermek değil, fakat Şiiilikten tehcir edilen fırkalar ve diğerleri veya hukukçular ve

kelamcılar tarafından sanki geleneksel bir düşmanlıkla tanımlanan, bununla birlikte bazı sebeplerle Sünniliğe yönelmiş dini-siyasi grupları yeniden toparlayarak, Sünniliğe karşı mücadelenin önemliliğini vurgulamak söz konusudur. el-Hillî'nin Ğulât olarak kabul edilen çeşitli Şîi fırkalarına karşı uysal tavrı ve İmâmiyyenin tarihi boyunca iyi idare edilmemesi, en azından onları bir araya getirme taktiğiyle uzlaştırma, sadece bu isteğin belirtisini taşımak bile ona yetecektir.

Eğer Nusayriyye'ye yer vermişse bu onları İmam Ali'ye götüren hayranlığa değinirken, bu hayranlığın aşırı karakterini, özellikle sertleşmeksizin, bütünüyle ifade ederek göstermek içindir. İsmâiliyye de, en azından açık bir polemige girmeksizin, saygınlarından bazılarının isnâaşeriyye'ye bağlandığı, Isnâaşeriyye'den ayrılan bir fırka olarak zikredilir. çeşitli iddialarda bulunan ve tevhid sahasında tekrar ele alınan Mutezile'ye her zaman yer verilir.

Tasavvufa kendi ölçüsünde, Ali'ye yakınlıkları az çok haber verilmiş Ebû Zer (II, 174), Bışru'l-Hafî veya Şakîku'l-Belhî gibi tasavvufu temsil eden pek çok şahıs zikredilerek yer verilir. Bilhassa daha önce belirttiğimiz gibi, İmam Ali sûfilerin ilk pîri, üstadı olarak takdim edilir ve bütün tarikatlar bu sûfilere daima tanurlar. Bununla birlikte el-Hillî'nin eserinde tasavvufu, Şîi ideolojyle aynı yapıda, onunla sıkı ilişkisi olan bir hareket olarak anlamış olduğunu düşünmek güçtür.

el-Hillî'nin büyük hocası Nasîru'd-Dîn et-Tûsî'nin İslam Felsefesi Tarihi'ndeki yeri ve Minhâc'da pek çok defa öncelikle yer aldığı hatırlanıp, neredeyse eserde felsefenin var olduğu düşünülse bile felsefeye hiç bir zaman yer verilmez. el-Hillî'nin ilmi formasyonunun bir filozoftan çok kelamcı ve fakih olması, onun bu konudaki sükutunu açıklamaya yardım edebilir. Fakat bu durum, Batıda olduğu kadar, Doğu'da felsefenin şiddetli saldırılara maruz kaldığı, hiç olmazsa İslam dinine akli bir biçim verme gayretiyle tavsif

edilmiş bir meslek olarak itiraz edildiği bir çağda, kasten yapılan bir ihtiyat hali olarak da görülebilir.

Minhâc'ın, Sünnîlik içinde eleştirisini yönelttiği kolları Eş'arîlik ve Haşviyye'dir; bununla birlikte İslam düşünce tarihinde bazen önemli rol oynayan diğer kelimeler, Kerâmîyye hariç yeterince bilinmemektedir. Kerâmîyye ise hâla taraftarı olan ve hilafet teorisi Ali ve Muâviye'yi meşrû kabul ederek biraz ölçülü kalan bir fırka olarak bilinir. Gerçekten de, Minhâc'ın esas konusu olarak zaten belirtilen imamet probleminin, tevhid ve nübüvvet ile ilgili olan bütün farklılıkları kendine bağlamaya yönelen ana konuyu teşkil ettiğini meydana çıkarması, el-Hulî'nin en belirgin vasfıdır. Elbette İmâmîyye yalnızca siyasi bir doktrinden ibaret sayılamayacaktır, fakat Mu'tezile, İsmâîliyye ve Sünnîlik gibi diğer bütün İslam fırkalarının da siyasi bir doktrine sahip olduğu söylenebilecektir. Bu temel realiteyi göz önüne almamak, onu tam yapısıyla, tarihi manasıyla anlamaktan kaçınmak olacaktır. Ve bu, İslam'ı paylaşan ve oldukça sık çarpışan bütün fırkalar arasındaki kaçınılmaz diyalogu başlatmak için, ortak kurucularının onlara bıraktığı tebliğin derin anlamını bütünüyle yeniden araştırmak yerine, akli fikri onların gayretlerini birleştirmekten ziyade, bir diyalektik başarısını sağlamak olan kötü bir teşebbüs olacaktır.